

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

УДК 37.018.53(477)

Віннічук Н.В. °

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, кафедра педагогіки, аспірант

ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ В УКРАЇНІ II ПОЛ. XIX – ПОЧ. XX СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто діяльність наукових товариств, бібліотек та недільних шкіл в Україні наприкінці XIX – початку XX ст.

Ключові слова: недільна школа, громадська бібліотека, освіта дорослих

В статье рассмотрена деятельность научных обществ, библиотек и воскресных школ в Украине в конце XIX - начале XX в.

Ключевые слова: воскресная школа, публичная библиотека, образование взрослых

The article deals with the activity of scientific societies, libraries, and Sunday schools in Ukraine in late XIX - early XX century.

Key words: Sunday school, public Library, adult Education

Актуальність. Друга половина XIX ст. – початок XX ст. займає особливе місце в історії України взагалі та в історії освіти зокрема, адже у цей час розвивалася демократична педагогічна теорія та практика. Критичне осмислення нашого минулого має для сучасної парадигми освіти важливе культурне, наукове та практичне значення. Вивчення інтелектуальної спадщини дозволяє покращити сучасні умови освіти та виховання людини з новими поглядами на життя, людини творчої, ініціативної та вільної.

Метою статті є аналіз характерних форм організації освіти дорослих наприкінці XIX – початку XX ст.

У XVIII ст. здійснюється перехід до загальнодержавної системи народної освіти Російської імперії, активна розбудова якої протягом XIX ст. відчутно позначилася і на розвитку освітньої справи в Україні. У XIX ст. в Україні виникають середні навчальні заклади, університети і спеціалізовані вищі навчальні заклади, формуються наукові школи. Розвиток різних форм позашкільної освіти дорослого населення, що стихійно виникали у XIX ст., потребував теоретичного осмислення. Основою для формування перших дидактичних ідей послужила діяльність недільних загальноосвітніх шкіл для навчання дорослих, виникнення яких пов'язано з іменами таких відомих педагогів, як К. Д. Ушинський, В. І. Водовозов, М. І. Пирогов, В. Я. Стоюнін, В. І. Чарнолуський та ін. [1, 14–16]. Створення вищих навчальних закладів сприяло пробудженню інтересу до освіти дорослих та зародженню теоретичних засад її розвитку в Україні.

У другій половині XIX ст. у російському суспільстві все гостріше постає проблема поширення грамотності й освіти в народі. Початком бурхливого діалогу

про проблеми демократизації та гуманізації освіти послужила стаття М. І. Пирогова «Питання життя» в «Морському збірнику» № 8 за 1856 рік. Автор виступив на захист загальнолюдської місії освіти, вимагаючи розширення й загальної доступності гуманітарної, загальної освіти, протестуючи проти панування односторонньої, вузькоспеціалізованої, станової підготовки, обстоюючи право на соціально й культурно спрямовану освіту, широкий світогляд, критичне мислення, загальну доступність навчання [2, с. 83]. Стаття мала великий резонанс у суспільстві. Вона започаткувала обговорення питань освіти в новій суспільній ситуації, яка ознаменувала закінчення миколаївської епохи і початок соціальних реформ. Критикуючи станово-кріпосну систему освіти, що існувала в Росії, М. І. Пирогов розробив принципи нової школи, зокрема: системність, послідовність у навчанні, наочність, спадкоємність між етапами навчання дитини в школі, завершеність освіти в умовах упровадження ступеневої освіти, виокремлення рівнів освіти. Так з'явилася ідея створення шкіл для дорослих. Педагогічна справа, на думку М. І. Пирогова, – це той вид мистецтва, якого треба вчитися в інших, а не розраховувати лише на себе [1, с. 17]. Саме М. І. Пирогов відіграв значну роль в освітньому русі в Україні, зокрема, в становленні освіти дорослих. З його ініціативи в Києві відкрились педагогічні курси для народних учителів. Ознайомившись із західноєвропейським досвідом організації додаткових вищих народних шкіл для дорослих у Данії та Німеччині, відвідавши недільні школи у Дерпті, М. І. Пирогов 11 жовтня 1859 р. відкрив у Києві першу в Росії недільну безкоштовну школу для дітей, підлітків і неписьменних. 25 жовтня 1859 р. була відкрита друга чоловіча недільна школа в приміщенні приходського училища. До кінця 1860 р. в Києві було відкрито сім недільних шкіл. М. І. Пирогов високо оцінив результати діяльності перших київських недільних шкіл та визнав їх популярність серед народу. За прикладом київських шкіл почали відкриватися школи і в інших регіонах України та Росії - у Москві, Петербурзі та інших містах [3, с. 18]. На початку 60-х років XIX ст. такі школи діяли вже в 53 губерніях, їх налічувалось 316 у Київському, Одеському, Харківському округах та Сибіру [4, с. 84]. Кількість таких шкіл у Росії до 1862 р. досягла 3000 [5, с. 300]. У січні 1860 р. розпочалось навчання в першій жіночій школі при жіночій гімназії. Протягом 1859–1860 рр. почали працювати 65 шкіл у містах і селах України [6, с. 18]. Недільні школи були відкриті в Полтаві, Чернігові, Ніжині, Харкові, Керчі, Сімферополі.

Недільні школи були нетрадиційними навчальними закладами, навчання в яких відбувалося раз на тиждень – у неділю або у святкові дні. Контингент становили учні віком від 10 до 20 років, навчання тривало від 11 - ої до 14-ої години. У недільних школах уперше було запроваджено новий звуковий спосіб навчання грамоти за методом Золотова, суть якого полягала у поділі слова на складові частини – літери. Його автор заклав основи для аналітико-синтетичного методу навчання грамоти [7, с. 22–23]. У недільних школах застосовувався і метод одеського педагога Горбинського, який ґрунтувався на виконанні вправ із поділу слова на складові елементи [7, с. 23]. Особливістю цих шкіл була безплатна робота викладачів. Недільні школи не мали визначених засобів для діяльності, приміщень для занять, стабільного викладацького персоналу, навіть визначених учнів. Внутрішня організація цих шкіл будувалася на принципах гуманності; особлива увага приділялася стосункам між учителями й учнями.

Характерними ознаками недільних шкіл були: вільне викладання, розробка авторських навчальних програм, вибір навчальних посібників [7, с. 24]. Недільні школи задовольняли освітні запити населення в альтернативній формі, відмінній від державних шкіл, сприяли задоволенню суспільної потреби не тільки навчатися, а й вчити; були першим виявом масової додаткової початкової освіти [3, с. 19]. Низка офіційних правил щодо діяльності недільних шкіл перетворила їх в елементарні школи грамоти. Це суперечило реалізації першочергової ідеї громадськості – використання шкіл як інструменту розвитку особи й суспільства, адаптації простого народу до соціальних та економічних умов життя [3, с. 19–23].

Педагогічна громада вбачала в недільних школах культурне середовище, необхідне для розвитку демократичного руху, що сприяв подальшому зростанню освітнього та культурного потенціалу дорослого населення. При цьому значна увага приділялася тим, хто навчав дорослих – учителям. Навчання вчителів, які працювали в недільних школах, є прообразом системи освіти дорослих. Проте в діяльності недільних шкіл влада вбачала ефективний засіб небажаного зростання національної самосвідомості населення [3, с. 19]. В офіційних документах, у яких відображалися результати контролю за діяльністю недільних шкіл, зазначалося, що «під приводом поширення в народі грамотності окремі злочинні люди мали намір розвивати шкідливе навчання, ідеї, що обурюють, змінювати сутність понять про право, власність і безвір'я» [3, с. 13–14]. У червні 1862 р. після численних доносів про те, що в позашкільних закладах ведеться антидержавна пропаганда, було закрито всі недільні школи, народні бібліотеки-читальні, заборонено народні читання та публічні лекції в різних містах і регіонах України.

Тривогу за долю недавно створених шкіл для дорослих висловив у статті відомий педагог, керівник однієї з недільних шкіл В. І. Водовозов: «Невже загинуть недільні школи?» [8, с. 89–104]. У цій статті він увів у науковий обіг поняття «засоби навчання», що сприяють «пробудженню самостійних думок» [8, с. 302]. П. Ф. Каптерев писав, що нова російська педагогіка вступила в боротьбу з односторонністю державної педагогіки. Проти основного догмату державної педагогіки, суть якого полягала у вихованні слухняного вірогідданого, нова педагогіка висунула інше положення: виховання й освіта за своєю суттю повинні бути загальнолюдськими [9, с. 57].

У 1871 р., за повідомленням Є. М. Мединського, була видана інструкція для інспекторів народних училищ із вказівкою необхідності влаштування при училищах недільних і вечірніх занять із дорослими. Що стосується фінансування, то згідно з інструкцією, міста й земства асигнували на заняття з дорослими значні суми з коштів міського самоврядування [10, с. 243–244]. Досвід поширення знань, апробований на прикладі недільних шкіл України, впливав на заклади дорослих в інших регіонах імперії [6, с. 19].

З 1884 р. до організації недільних шкіл долучається духовенство, а з 1891 р. всі недільні школи підпорядковуються цьому відомству за згодою Міністерства народної освіти (щоправда, через декілька років цей циркуляр утратив чинність) [1, с. 20]. Пізніше, у 1896 р., на Всеросійській промисловій виставці в Нижньому Новгороді було відкрито особливий відділ недільних шкіл, яким стала завідувати ветеран цієї справи Х. Д. Алчевська [11, с. 258].

Просвітителі, як тоді називали освічених людей, володіли знаннями з багатьох галузей знань в їх єдності та «поєднували науку не тільки з практикою,

але й із соціологією й політикою... незмінно втягувалися в громадське життя в самих різних її сферах» [12, с. 259]. Середина 50-х років XIX ст. ознаменувалася зародженням у Російській імперії громадської педагогічної преси. У 1857 р. виходять педагогічні періодичні видання «Журнал для виховання» (з 1860 р. воно отримало назву «Виховання») і «Російський педагогічний вісник», на початку 60-х років XIX ст. починають видаватися педагогічний журнал Л. М. Толстого «Ясна поляна» та щомісячник «Педагогічна збірка». Велику популярність здобуває журнал «Вчитель» (1861–1870), співробітниками якого були відомі публіцисти–педагоги В. І. Водовозов, В. П. Острогорський та ін. [1, с. 14].

Важливим джерелом поширення знань ставали бібліотеки. У створенні мережі народних бібліотек значну роль відіграла культурно-благодійна діяльність просвітницьких та економічних кооперативів, земських організацій, товариств грамотності й самоосвіти, приватних осіб. Петербурзький комітет грамотності протягом 1861-1895 рр. розіслав по імперії для громадських бібліотек близько 1 млн. 300 тис. книг і видав (з 1890 р.) 1 947 600 книг [13, с. 86–89]. Громадську бібліотечну справу в Російській імперії було розпочато ще за Петра I, коли було відкрито бібліотеку при Академії наук для загального користування. Перша публічна бібліотека відкрилася в Одесі в 1829 р. У 1859 р. почала свою роботу народна бібліотека в Києві. Каталоги бібліотек були відкриті для самоосвіти [6, с. 25]. Мережа народних бібліотек почала зростати з 80-х років XIX ст. завдяки асигнуванням земств, зусиллям комітетів і товариств грамотності.

Для пошуку шляхів інтеграції навчальних форм освіти дорослих із культурно-освітніми структурами велике значення мала громадська ініціатива щодо розробки концепції культурно-освітніх мереж. Народні будинки (бібліотеки, читальні, аудиторії) ставали центрами культурного, духовного, громадського життя.

Вовк Л.П. зазначає, що перші недільні школи в Україні зникли практично через 2-3 роки після їх відкриття. Причинами цього були не лише урядові обмеження і заборони. Організатори зрозуміли неможливість належно забезпечити цю освітню новачку [6, с. 23].

Із середини 80-х років XIX ст. починається нова хвиля відкриття недільних шкіл. До цієї роботи долучаються педагоги-добровольці, які працюють безплатно у вільний від основної роботи час. У 1898 р. урядова статистика зафіксувала 528 недільних шкіл, у т. ч. - 446 недільних і вечірніх класів для робітників [12, с. 258]. Педагогічна громадськість, як і при відкритті перших вищих народних шкіл у Європі, вбачала в недільних школах культурне середовище, необхідне для розвитку демократичного руху, що сприяв подальшому зростанню освітнього й культурного потенціалу дорослого населення, домагалася посилення соціокультурних функцій освіти дорослих. Із другої половини 90-х років XIX ст. функціонували технічні курси для робітників. Читання загальноосвітніх лекцій сприяло розширенню культурного світогляду дорослих слухачів і давало змогу викладачам виходити за межі елементарної офіційної програми [8, с. 102].

У XIX ст., у зв'язку з одночасним відкриттям елітарних навчальних закладів (гімназії та ліцеї) земських і приходських шкіл для навчання дітей простого люду, виявилася потреба в постійному підвищенні рівня знань учителів. Однією з форм, що сприяла зростанню професійного рівня вчителів, стали педагогічні ради, які були запроваджені Статутом 1828 року при кожній гімназії. У центрі їхньої уваги

була навчально-виховна робота, вдосконалення змісту і методів викладання, якість роботи, шляхи поліпшення стану освіти, що сприяло професійному зростанню вчителів. Але найбільш поширеною формою навчання дорослих залишалися різні курси [14, с. 39]. Лекційна форма освіти для широких народних мас була запроваджена в Петербурзі на початку 70-х років XIX ст., коли почали читатися популярні лекції природничо-наукового і технічного змісту, що організувалися для солдатів і нижчих верств міського населення в Педагогічному музеї прикладних знань.

У середині 90-х років XIX ст. було організовано Лекційне бюро, з ініціативи якого організовувалися публічні лекції у провінційних містах [1, с. 22–23]. Так званою Комісією домашнього читання, до якої входили викладачі вищих і середніх навчальних закладів, усередині 90-х років XIX ст. була видана «Програма домашнього читання», розрахована на чотири роки самостійних занять. Великий колектив учених (І. М. Сеченов, А. Г. Столетов, К. А. Тимірязєв та ін.) брав участь у складанні та виданні на користь голодуючих «Тлумачного покажчика для вибору книг з найважливіших галузей знань», «Книги про книги» (1892). Такі бібліографічні покажчики мали величезне значення для самоосвіти різних соціально-демографічних верств дорослих, визначали коло читання для інтелектуального розвитку, служили основою для поповнення домашніх і громадських бібліотек [1, с. 23].

Демократична спрямованість освіти дорослих виявлялася в поширенні літератури для народних шкіл і курсів, створенні безкоштовних бібліотек. Цю роботу очолили комітети грамотності. Широка участь громадськості у вирішенні питань освіти – один з організаційно-педагогічних принципів, сформульованих ще на початкових етапах історії освіти дорослих у Російській імперії. Практичною реалізацією цього принципу стала діяльність комітетів і товариств грамотності, яку В. І. Чарнолуцький характеризував як громадсько-добродійний тип приватної ініціативи. Комітет співробітничав із земствами в організації збору пожертвувальних і розсилці книг для народних бібліотек, відкритті нових бібліотек у віддалених селах, виданні дешевих книг для народу. Було укладено угоду із земствами, які вкладали і свої кошти в цю справу [1, с.24]. Петербурзький комітет грамотності при Вільному економічному товаристві (відкритий у 1861 р.) з 1861 до 1895 року розіслав понад мільйон і видав близько мільйона книг, перевидав 126 книг загальним тиражем близько 2 млн., організував 110 бібліотек у різних губерніях [10, с.45].

Велику роль у поширенні природничих, фізико-математичних і технічних знань відігравали наукові товариства, які зміцнювали контакти між ученими та займалися пропагандою. Особливо виділялися Харківське (1863), Київське (1899), Одеське (1870) товариства дослідників природи. Перше математичне товариство в Україні виникло при Харківському університеті у 1879 р., Київське фізико-математичне товариство (1890) друкувало наукові праці у своїх «Звітах» і «Протоколах». Наприкінці 1860-х рр. розпочало роботу Київське відділення Російського технічного товариства. Згодом воно взяло активну участь у заснуванні Київського політехнічного інституту. На західноукраїнських землях у 1892 р. на базі Літературного товариства ім. Т. Шевченка було створено Наукове товариство його імені, яке мало три секції: історико-філософську, філологічну, математично-природничо-медичну та низку комісій з окремих галузей науки.

Товариство видавало наукові журнали, серійні видання [14]. Своєрідною і неповторною формою освіти дорослих у другій половині XIX ст. стали Бестужевські вищі жіночі курси (названі за ім'ям фундатора і першого директора, професора історії К. М. Бестужева-Рюміна). Вони були відкриті у 1878 році замість Володимирських курсів, що працювали протягом 1870–1875 рр. [15, с. 14] ефективно функціонували три відділення: історико-філологічне, фізико-математичне та спеціально-математичне (природниче). Навчання було платним, однак більшість педагогів (Д. І. Менделєєв, В. П. Острогорський, І. М. Сеченов, Е. В. Тарле та ін.) читали лекції безплатно. Особлива увага на курсах приділялася практичним заняттям. Згідно із законами в 1901 і 1906 рр. випускники курсів одержали право викладати в усіх класах жіночих середніх навчальних закладів і чотирьох молодших класах чоловічих середніх шкіл. З 1911 року «бестужевки» мали можливість складати державні іспити в університеті. У 1915/16 навчальному році на Бестужевських курсах навчалося більше шести тисяч чоловік. У 1918 році курси було реорганізовано у Третій петроградський університет, що в 1919 р. увійшов до складу Петроградського університету [15, с. 14–15]. Високо оцінюючи вплив культурної й соціальної спрямованості освіти дорослих на розвиток і саморозвиток особистості, Є. М. Мединський особливо відзначав «індивідуальний характер цього процесу і самодіяльність особистості, її самостійність» [16, с. 9].

Перший Загальноземельний з'їзд із питань народної освіти (1911) відзначив, що успішний розвиток господарського, суспільного та державного життя можливий тільки при високому рівні освіти всього дорослого населення. Позашкільна освіта була визнана не тільки рівноправною зі шкільною, а й такою, що мала суспільне значення [15]. Розвиток різних форм позашкільної освіти дорослого населення, який у XIX ст. мав стихійний характер, зумовив необхідність його теоретичного осмислення. Основою для формування перших дидактичних ідей послужила діяльність недільних загальноосвітніх шкіл для навчання дорослих. Їх виникнення пов'язано з іменами таких відомих педагогів, як К. Д. Ушинський, В. І. Водовозов, М. І. Пирогов, В. І. Чарнолуський та ін.

Висновки. Отже, передумови розвитку освіти дорослих в Україні беруть свій початок з епохи розвитку російського просвітництва XVIII ст. У другій половині XIX ст., у зв'язку з бурхливим розквітом різних форм освіти дорослих, зароджуються андрагогічні ідеї. В означений період з'являються недільні школи, які стали показником суспільного руху і мали на меті задовольнити освітні потреби населення в альтернативній формі навчання, відмінній від традиційної. Недільні школи сприяли задоволенню суспільної потреби - не тільки навчатися, а й вчити. Ці заклади надавали дорослим масову додаткову початкову освіту.

Таким чином, упродовж XIX – початку XX ст. характерними формами організації освіти дорослих були: гімназії і ліцеї, жіночі школи при жіночих гімназіях, вищі жіночі курси, земські й приходські школи для навчання дітей простого люду, недільні школи та вечірні курси для робітників.

Варто зазначити, що середина 50 - х років XIX ст. - період зародження громадської педагогічної преси. Публічні лекції з різних проблем соціально-політичного, гуманітарного, природничо-наукового, філософського і технічного знання розширювали можливості дорослих в організації їхньої самоосвіти. Розповсюдження знань серед дорослих потребувало відкриття публічних і народних бібліотек. Каталоги бібліотек були відкриті для самоосвіти. Значно зріс

потяг трудящих мас до друкованого слова. Народні будинки (бібліотеки, читальні, аудиторії) ставали центрами культурного, духовного і громадського життя дорослих людей.

Список використаних джерел

1. Образование взрослых на рубеже веков: вопросы методологии, теории и практики : в 4-х т. / [В. И. Подобед.] — СПб. : ИОВ РАО, 2000. — Т. 1: Социально-экономические и правовые предпосылки развития образования взрослых / под ред. В. И. Подобеда, Н. П. Литвиновой, кн. 1: История развития образования взрослых в России / под ред. Е. П. Тонконогой. — 2000. — 151 с. — (Монографическая серия).
2. Фрумов С. А. «Вопросы жизни» Н. И. Пирогова и их общественно-педагогическое значение / С. А. Фрумов // Советская педагогика. — 1956. — № 7. — С. 76-92.
3. Вовк Л. П. Генезис пріоритетних тенденцій освіти дорослих в Україні (II пол. XIX – 20-ті рр. XX ст.): дис. докт. пед. наук: 13.00.01 / Вовк Людмила Петрівна. — К., 1995. — 451 с.
4. Протопопов Д. Д. История Санкт-Петербургского комитета грамотности, состоявшего при Вольном экономическом обществе (1861 – 1895 гг.) / Д. Д. Протопопов — Спб., 1898. — 370 с.
5. Горохов В. А. Основы непрерывного образования в СССР / Владимир Андреевич Горохов, Людмила Александровна Коханова. — М.: Высш. шк., 1987. — 381 с.
6. Вовк Л. П. Історія освіти дорослих в Україні: нариси / Л. П. Вовк; Укр. держ. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К.: УДПУ, 1994. — 228 с.
7. Побірченко Н. С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у другій половині XIX – на початку XX століття: у 2 кн. / Н. С. Побірченко. — К.: Наук.світ, 2000. — Кн. 1: Київська громада. — 2000. — 307 с.
8. Водовозов В. И. Избранные педагогические сочинения /В.И. Водовозов. — М.: АПН РСФСР, 1958. — 831 с.
9. Каптерев П. Ф. Дидактические очерки. Теория образования / П. Ф. Каптерев. — [изд. 2-е, перераб и расширен]. — М.: Кн. склад «Земля», 1915. — 434 с.
10. Медынский Е. Н. Внешкольное образование, его значение, организация и техника: курсы, читанные в пед. акад. / Е. Н. Медынский. — СПб., 1913. — 249 с.
11. Сисоєва С. О. Нариси з історії розвитку педагогічної думки: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Світлана Сисоєва, Ірина Соколова. — К.: Центр навчальної літератури, 2003. — 308 с.
12. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX–XX ст.): хрестоматія / [упоряд.: Л.Д.Березівська та ін.]. — К.: Наук. світ, 2003. — 418 с.
13. Медынский Е. Н. Задачи и значения внешкольного образования / Е. Н. Медынский // Санкт-Петербург. зем. вести. — 1913. — Июль. — С. 86-96.
14. Історія України. Соціально-політичні аспекти— [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://bibliofond.ru/view.aspx?id=15265>.
15. Никитин Э. М. Андрагогика: история и современность: учеб. пособие / А. П. Ситник, И. Э. Савенков, И. В. Крупина. — М. : АПК и ПРО, 2003. — 125 с.
16. Медынский Е. Н. Обществоведение в школах взрослых / Е. Н. Медынский // Внешкольное образование. — 1918. -№ 5. — С. 6-10.

Отримано 01.10.2013р.